

*Ірина Володимирівна Музика,
старший науковий співробітник
Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук, доцент*

ПРОБЛЕМА ДУАЛЬНОЇ ПРИРОДИ ПРАВА У СОЦІОЛОГІЧНОМУ ПРАВОРОЗУМІННІ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Проблема дуальної природи права має давню історію і розглядається ученими не лише в межах соціологічного праворозуміння. Переважна більшість філософів та юристів, ще до виникнення соціологічного напрямку у правознавстві, тлумачили дану проблему як співвідношення «сущого» і «належного» у праві, наповнюючи ці категорії різним змістом.

Прихильники природного права при співвідношенні природного і позитивного права пріоритет надають природному праву. І. Кант та його послідовники, долаючи слабкі місця теорії природного права, виходять з антитези розуму і волі та меж свободи індивіда. Представники екзистенціальної концепції природного права В. Майхоффер, М. Мюллер, Е. Фехнер вбачають проблему дуальності у праві, зокрема, у протиставленні суб'єктивної сторони права (реалізації екзистенціально породженого рішення) та об'єктивної мети права (розумної мети цього рішення).

Ядром комунікативно-дискурсивної доктрини відродженого природного права, викладеної у працях Л. Фуллера, Дж. Фенніса, Р. Дворкіна, Ю. Хабермаса, Р. Алексі та ін. є проблема співвідношення «сущого» і «належного» у праві, яка проявляється у співвідношенні позитивності і легітимності у праві, реальної та ідеальної комунікації, ідеального і реального у праві, юридичного дискурсу та практичного дискурсу (особливого випадку).

Г. Гегель та його послідовники, в межах зазначеного дискурсу, розглядають проблему поєднання понять – «самостійність індивідуального» (суб'єктивна воля) і «загальність субстанційності» (мораль і моральність).

Численні праці прихильників концепції юридичного позитивізму, зокрема, Г. Кельзена, Е. Булігіна та ін. також присвячені питанням співвідношення права і моралі, а також правильності та істинності тверджень при вирішенні правових проблем.

Проблема дуальної природи права є однією із ключових питань соціології права. Зокрема, фундатор соціологічного напрямку у правознавстві Є. Ерліх, критикуючи державне праворозуміння, наголошує на помилковості уявлень на право як єдине утворення. Учений доводить, що уявлення про єдність права не є первісним, як і уявлення про єдність держави, як єдиної території. У рабовласницьких та феодальних державах, стверджує Є. Ерліх, правоположення не зводилися до єдиної державної волі і виникали в різних частинах державної території незалежно одне від одного і в різні часи. Становище змінюється лише тоді, коли законодавця починають сприймати не як фізичну особу, яка надає чинності правоположенням від імені держави, а як вічного, ідеального творця усього правопорядку в державі, закріпленого у правоположеннях. Тому твердження про єдність права має передумову щодо єдності законодавця: внаслідок цього воно стосується лише створеного законодавцем права, закону [3, с. 201-202].

Причиною таких тверджень учений вважає ототожнення права і законодавства. Водночас, зазначає професор, більшість юридичних понять набагато раніше знаходилися у юриспруденції, ніж у законодавстві, а найкращим джерелом юридичних понять є не законодавство, а живе споглядання реальності. Тому, найбільш характерною рисою вчення про природне право Є. Ерліх називає те, що воно, не беручи до уваги законодавство та право юристів, намагається вивести свої поняття виключно з живого споглядання суспільних організацій, конфліктів інтересів тощо. З кожного юридичного поняття завжди можна вивести норми, які були використані для їх утворення. Передумови юриспруденції поняття (викладеної у завершеному вигляді у ранніх працях Р. Герінга), як і передумови ідеалістичної філософії, Є. Ерліх вважає науково необґрунтованими, оскільки «у світлі ліберального праворозуміння» було замінено з'ясування думки законодавця на з'ясування висловленої в законі волі суспільства. Зокрема, провідною думкою юриспруденції поняття є те, що понятійна єдність права є цілком незалежною від волі законодавця, дає можливість вважати закон розумнішим від волі законодавця чи законодавців [3, с. 205]. Більше того, зазначає учений, класична німецька юриспруденція згідно з класичною німецькою філософією,

приписує єдності, яка мала для неї певну вічну цінність, власне логічне життя правових понять, що містяться в законах. Незважаючи на це, прагнення єдності є цілком виправданим, якщо вважати єдність не результатом тлумачення, а результатом правотворчості [3, с. 208]. Отже, право в дійсності хоча і становить єдність, але не єдність правоположень, а як існуючий у правовідносинах порядок, який не є сталим і постійно змінюється. Саме тому «велика єдність не може бути досягнута, поки в цьому світі розвиток ще має місце» [3, с. 210].

Праву, що міститься в правоположеннях, Є. Ерліх протиставляє так зване «живе право», джерелами пізнання якого є сучасні документи (юридичне дослідження яких повинно враховувати їх соціальне, господарське і законодавчо-політичне значення та зміст), безпосереднє спостереження життя, торгівлі і підприємництва, звичок і звичаїв, спілок (як юридично визнаних, так і юридично обійдених, пропущених, не схвалених). Саме дослідження живого права як основи правового порядку людського суспільства, є, на думку Є. Ерліха, головним завданням науки соціології права, яка спрямована на конкретне, а не на загальне. [2, с. 214, 217]

Таким чином, співвідношення понять живого і мертвого права у концепції праворозуміння Е. Ерліха, на нашу думку, зумовлена існуючими у суспільствах механізмами правоутворення і відбиває особливості реального процесу еволюції та розвитку права.

Проблемі дуальної природи права приділив значну увагу й інший відомий соціолог права – С. Муромцев. Зокрема, багато у чому його погляди співзвучні поглядам Є. Ерліха, наприклад, стосовно критики природно-правових уявлень про право, як про щось вічне й загальне для всіх людей. Визначаючи необхідність існування догми права, учений наголошував на тому, що право є складним соціальним явищем, яке розвивається за своїми власними законами. Основними напрямками юридичної науки учений вважав дослідження того, що є, а також визначення того, що повинно бути (чого слід прагнути). Тобто визнається існування у праві двох сфер: суцього і належного [5, с. 210].

Соціолог права Б. Кістяківський, у свою чергу, зазначав, що, пануючі серед представників різних напрямів, уявлення про право як імперативне або державно-наказове явище (догматична юриспруденція), як результат діяльності суспільства (соціологія права) або наслідок розвитку психіки людини (психологічна теорія права) не вичерпують питання співвідношення реальності права й ідеї права (ядра нормативного праворозуміння). Вирішення проблеми дуальної природи права учений пов'язує з необхідністю визнання кількох аспектів розуміння права: 1) державно-організаційного або державно-наказового поняття права (право є те, що держава наказує вважати правом); 2) соціологічного поняття права (право, яке здійснюється в реальному житті); 3) психологічного поняття права (сукупності тих психічних переживань обов'язку, які мають імперативно-атрибутивний характер); 4) нормативний характер права (право, як сукупність норм, що містять ідеї про належне); 5) технічних або практичних понять права (юридико-догматичного і юридико-політичного). Виходячи зі сказаного, учений наголошує, що право як явище є єдиним, але основних засад при дослідженні права – дві. Вони зумовлені тим, що право як явище представлено і як сукупність правових норм, і як сукупність правових відносин [4, с. 330-335].

Є. Спекторський, досліджуючи проблему дуальності права, наголошує, що поняття будь-якого права складається з двох моментів: субстанціального і формального. Субстанціальний момент – це існування тих цілей, заради яких створюється право. Цілями є – інтереси, вигода, пов'язана з користуванням даним правом. Формальний момент – це засіб здійснення інтересу, а саме, юридичний захист. Право, таким чином, є юридично захищеним інтересом, нормальним зазіханням. Таке визначення права, на думку вченого, охоплює як позитивне, так і природне право, а також право в об'єктивному і суб'єктивному розумінні та приватне і публічне право. Елемент «нормального» у визначенні права вказує, зазначає правознавець, на його етичний характер. Елемент зазіхання відмежовує його від моральності у вузькому розумінні [6, с. 136-137].

Є. Спекторський наголошував, що правознавство, яке тісно пов'язано з суспільним життям, не може обмежуватися догматизмом, оскільки воно вивчає три групи об'єктів: 1) уявлення про правду, обов'язок, справедливість; 2) приписи законодавчої або іншої влади; 3) відносини, що виникають зі спорів та злочинів, якими займається практична юстиція і констатування яких складає головне соціологічне завдання теоретичного правознавства. Таким чином, на думку вченого, правознавство має справу з політичними, етичними і соціологічними моментами, які можуть знаходитись у антагонізмі між собою. Ця внутрішня немінуча діалектика ставить правознавство у центр вічної проблеми, яка має назву соціальне питання [6, с. 32].

Розглядаючи проблему співвідношення «належного» і «суцього» у праві, Є. Спекторський

ставити питання про необхідність узгодження штучних юридичних законів з природними соціальними законами. Зокрема, наголошує учений, трапляються випадки, коли воля законодавця різко суперечить реальному життю і намагається нав'язати йому норми, які не відповідають існуючим відносинам [6, с. 27].

Але й у таких випадках правознавство не може обмежитися простим сприйняттям і тлумаченням волі або свавілля законодавця. Невідповідність норми і дійсності спонукає до пошуку виходу з цієї невідповідності, який можливий двома шляхами. Перший – розмежування легальності і доцільності, догми і політики права, інший – пристосування шляхом тлумачення формули закону до таких життєвих явищ, яких він не міг або не хотів брати до уваги. Таким чином, розкриття природних законів людського співіснування є одним з головних завдань соціології. Тобто, правознавство повинно займатися справжньою, неудаваною соціологією, а саме так званою моральною соціологією, адже питання про право і справедливість, підкреслює науковець, є питанням етичним у широкому розумінні. Завдяки цьому правознавство не може бути соціологією у розумінні звичайного констатування факту існування певного порядку відносин між людьми. Воно є спеціальною моральною соціологією, яка досліджує ці відносини з точки зору моральних постулатів [6, с. 31].

Аналогічні погляди висловлював і С. Дністрянський, який також дійшов висновку, що право, встановлене державою не може вичерпувати всіх правових питань [1, с. 218-219]. Визначаючи право як суспільний порядок соціального зв'язку, учений наголошував на тому, що право є соціально-етичним мінімумом, тобто лише вибрані соціально-етичні норми є правовими нормами. Правовими нормами обрано лише такі норми, які є необхідними для існування суспільного зв'язку з його визначеними цілями, а також такі, які є необхідними для мирного співжиття членів суспільства між собою і для збереження спільної цілі [1, с. 215-216].

Обирає ж соціально-етичні норми в якості правових влада суспільного зв'язку, наділяючи їх авторитетом. До цього моменту соціально-етичні норми не є правом, хоч би вони і виконувалися поодинокими членами суспільства. Прийняття правових норм не є прерогативою держави, тому що вони існують у суспільних зв'язках [1, с. 216].

Таким чином, розглядаючи проблему дуальної природи права представники соціологічного напрямку намагалися пояснити співвідношення «належного» і «суцього» у праворозумінні шляхом виведення поняття права за межami його державного розуміння та включення до структури права правил поведінки та понять, вироблених суспільством (уявлення про справедливість, правду, обов'язок; етичні норми; звичаї; відносини, що виникають із договорів, спорів, правопорушень; психологічні переживання тощо).

Разом з тим, саме представниками соціологічної школи права, зокрема, Б. Кістяківським, С. Дністрянським та ін., з метою подолання проблеми дуалістичної природи права та вироблення єдиного розуміння права, було запропоновано інтегративний підхід, який мав би поєднати різні підходи до розуміння права та забезпечити об'єктивність пізнання правової реальності як складного багатовимірного соціального явища.

Список літератури:

1. *Дністрянський С. С.* Загальна наука права і політики / С. С. Дністрянський // Академічна юридична думка. – К.: Ін Юре, 1998. – С. 213-234.
2. *Ерліх Є.* Основи соціології права / Є. Ерліх // Проблеми філософії права. – 2005. – Том III. – № 1-2. – С. 211-220.
3. *Ерліх Є.* Уявлення про єдність права / Є. Ерліх // Проблеми філософії права. – 2005. – Том III. – № 1-2. – С. 201-210.
4. *Кістяковський Б. А.* Соціальні науки і право / Б. А. Кістяковський // Антологія української юридичної думки. В 6 т. – К.: Видавничий Дім «Юридична книга», 2002. – Т.1. – С. 324-350.
5. *Муромцев С.* Определение и основное разделение права / С. Муромцев // Русская философия права. – СПб.: Изд-во «Алетейя», 1999. – С. 119-125.
6. *Спекторский Е. В.* Энциклопедия права: [лекции] / Е. В. Спекторский. – Вып.1. – Варшава: Изд-во Института глухих и слепых, 1912. – 236 с.

Музыка І. В. Проблема дуальної природи права у соціологічному праворозумінні: історико-правовий аспект

У статті розглядається проблема дуальної природи права у творчій спадщині соціологів права. Особлива увага приділяється внеску учених у вирішення проблеми співвідношення категорій «суцхе» і «належне» у соціологічному праворозумінні.

Ключові слова: соціологія права, дуальна природа права, категорії суще і належне у праві.

Музыка И. В. Проблема дуальной природы права в социологическом правопонимании: историко-правовой аспект

В статье рассматривается проблема дуальной природы права в творческом наследии социологов права. Особое внимание уделяется вкладу ученых в решение проблемы соотношения категорий «сущего» и «должного» в социологическом правопонимании.

Ключевые слова: социология права, дуальная природа права, категории сущее и должное в праве.

Muzyka I. The problem of the dual nature of law in sociological law comprehension: historical-legal aspect

In the article considered the problem of the dual nature of rights in the artistic heritage of sociologists of law. Particular attention is paid to the contribution of scholars in addressing the relation of categories «things» and «proper» in sociology of law.

Key words: sociology of law, the dual nature of law, the category exists and should be in law.